

SAMI DİLLERİNİN GENETİK ALT GRUPLANDIRMASI ¹

Alice FABER

Çeviren

Mehmet Sadık GÜR

Öğr. Gör., Mütercim Tercümanlık (Arapça) ABD, Doğu Dilleri ve Edebiyatları Bölümü, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Ankara, Türkiye
Lecturer, Division of Translation and Interpreting (Arabic), Department of Eastern Languages and Literature, Faculty of Humanities and Social Sciences, Ankara Yıldırım Beyazıt University
<https://orcid.org/0000-0002-6242-7232>
<gur.sadik@gmail.com>

Makale Türü: Çeviri Makale

Gönderim Tarihi: 04.03.2019, Kabul Tarihi 30.06.2021

Dil Akrabalığı Modelleri

Sami diller arasındaki akrabalık ile açıkça veya dolaylı olarak ilgili olan birçok tartışmanın altında yatan soru, bu ilişkilerin Hint-Avrupacılar tarafından geliştirilen yöntemlerle keşfedilmesinin ne kadar uygun olduğudur. Yani, karşılaştırmalı dil bilimin geleneksel yöntemleri Sami dilleri arasındaki akrabalık hakkında bilgi verebilir mi? Ya da Sami dilleri arasındaki açık benzerliklerin, ortak bir lengüistik mirasın kanıtı olarak değil de Sami dillerini konuşan topluluklar arasındaki yakın kültürel ve coğrafik bağdan kaynaklandığını iddia etmek daha mı uygundur?

Sami dilleri ailesi için genetik modellerin uygun olup olmadığı sorusu daha kendi başına genetik modellerin Sami dillerine uygulanamaz olduğuna işaret ediyor. Gerçekten de Garbini (1972), Sami dilleri arasındaki benzerliği Amorit göçmenlerin Akdeniz, Kızıldeniz ve Hint Okyanusunun sahile yakın bölgelerine ve Mezopotamya'ya gerçekleştirdiği müteakip göç dalgalarının lengüistik etkisine dayandırmıştır. Garbini'ye göre Sami dilleri arasındaki benzerlikler yalnızca Amorit lengüistik emperyalizmin etkisini yansıtıyor. Sami dil tarihiyle ilgili olan bu görüş, Amorit istilasından önce Sami dilleri arasında (eğer vardıysa) ne gibi akrabalıklar vardı sorusunu ortaya çıkarıyor. Eğer yerli

¹ Bu çalışma Faber, Alice, "Genetic Subgrouping of the Semitic Languages" in *The Semitic Languages*, Edited by R. Hetzron, London: Routledge, 3-15, 1997. künyeli makalenin tercümesidir. Bu çeviriyi baştan sona okuyarak önemli düzeltmeler yapan ve değerli katkılar sağlayan Doç. Dr. Selim TEZCAN'a en kalbi şükranlarımı arz ederim. (Çev.)

Kenanice konuşma dili, Amorice ile genetik olarak ilişkili değildiye neyle ilişkiliydi ve bu ilişkinin kanıtı neden kalmadı? Ve eğer Amorice ile ilişkili ise, nasıl ilişkiliydi? Bu soruların anlamı bir Sami dilinin diğeri üzerindeki etkisinin diller arasındaki orijinal ilişkilerden ayrı olarak ele alınamayacağıdır. Benzer şekilde Sami diller arasındaki genetik ilişkiler konusu sonraki temas örüntülerinden ayrı tutulamaz. Başka bir deyişle, dil bilimsel ilişkinin genetik modelleri ile karşılıklı lengüistik etkileşiminin bölgesel modelleri birbirini dışlayıcı değil tamamlayıcıdır. Kimi benzerlikler genetik akrabalığa kanıtlar sunarken diğer benzerlikler karşılıklı etkileşmeyi gösterir.

Özel durumlarda, iki Sami dil arasındaki özel bir benzerliğin ortak soydan mı yoksa sonraki temaslardan mı ileri geldiğini belirlemek -imkânsız değilse- zor olabilir. Yine de -herhangi bir lengüistik stoku- karşılaştırmalı olarak yeniden inşa etme işinin bir kısmı, ortak soy yansıtan benzerlikler ile bir dilin diğeri üzerindeki etkisini yansıtan benzerlikler arasında bir ayrım yapmaktır. Bu ayrımın ince olması onun geçersiz olduğu anlamına gelmez. Dahası her ikisi de dil bilimsel akrabalıklara işaret eden bu iki tür benzerlik ile rasgele ortaya çıkan ya da bir çok akraba olmayan dilde yinelenen kadar “doğal” olan diğer benzerlikler arasında ayrım yapılması gereklidir (karşılaştırmalı yöntem için Hoenigswald (1960), metodoloji hakkında daha fazla bilgi için Greenberg’e bakınız).

Lengüistik bir alt grubun kurulması için bu alt grubun bütün üyeleri tarafından paylaşılan yeniliklerin tanımlanmasına ihtiyaç vardır. Daha önce belirtildiği gibi, rasgele yakınsamalar ve gayet doğal değişiklikler yanıltıcı olabilir ve bu yüzden dışlanmalıdır. Bölgesel özellikler de dışlanmalıdır, çünkü bu özellikler bir ata-dil durumunu değil ayrışma sonrası teması yansıtır. Bu düşünceler ışığında morfolojik yeniliklerin, bir dil ailesindeki alt gruplandırmaya en iyi şekilde rehberlik yapacağı öne sürülmüştür (Hetzron 1976, kaynakçasıyla birlikte). Tabi ki, Sami dillerinin yenilik örüntülerinin tespitinde prensip olarak değer taşıması gereken zengin çekimsel ve türevsel morfolojileri vardır. Bununla beraber, Sami dillerindeki birçok yeniliklerin ses değişikliklerini kapsamaması ve antik Sami dillerinin birçoğunun ünlü niteliklerini ya az gösteren ya da hiç göstermeyen alfabelerde muhafaza edilmesi nedeniyle morfolojik karşılaştırmalar her zaman tam değildir. Bu nedenle, gerçekleşen değişikliklerin ayrıntılarını yenilik örüntülerinin haritasını yapacak kadar keskin bir şekilde belirlemek zor olabilir. Yine de alt grupları oluştururken paylaşılan morfolojik yeniliklere dayanma prensibi sağlıklıdır. Yani, daha kendine özgü yeniliklerin bağımsız olarak tekrarlanma olasılıkları daha düşüktür. Doğalarından dolayı morfolojik yeniliklerin kendine has olma olasılıkları daha çoktur. Ancak bu yenilikleri alt gruplar oluştururken değerli kılan da morfolojik nitelikleri değil kendine özgü olmalarıdır. Arapça ve Güney Samicede *p nin /f/ ye dönüşmesi gibi birçok fonolojik gelişme alt grupların

teşkili için yararsız olacak kadar doğal iken bundan bütün fonolojik gelişmelerin doğal olduğu ve bir dil ailesinin tarihinde birçok kez bağımsız olarak meydana gelebileceği anlamı çıkmaz.

Bu düşünceler, bir alt grubun kurulmasına yol açacak yeniliklerle daha önceden kurulmuş bir alt grubun ortak aşamasına atfedilebilecek yenilikler arasında yeni bir ayrıma yol açar. Birçok fonolojik yenilikler bu ikinci sınıfa girer. Bu nedenle, bütün Kenanice dillerde görülen ve nispeten doğal bir dönüşüm olan $o < *a$ dönüşümü Samicenin bir alt grubu olarak Kenaniceyi oluşturmak için yeterli bir temel oluşturamayabilir. Fakat Kenaniceyi tanımlayan diğer özelliklerin ve $o < *a$ dönüşümünün kaynaklarda yaygın bir şekilde görülmesinin ışığında $o < *a$ dönüşümünün gelişmesini bir Proto-Kenanice yeniliği olarak kabul etmemek için hiçbir sebep yoktur. Bunun gibi bir formun veya ayrımın kaybolmasını bunların ortaya çıkması kadar yenilik saymakta da bir mantık vardır. Bununla beraber alt gruplar genellikle sadece paylaşılan bir kayba dayandırılmazlar. Yine de fonolojik olarak doğal olan diğer yeniliklerde olduğu gibi paylaşılan bir kayıp, daha geleneksel olan diğer kriterlere dayanarak oluşturulan bir alt gruba izafe edilebilir.

Bu bölümün geri kalan kısmında Sami dil grubunun içyapısıyla ilgili iki hipotezi özetleyeceğim. İlk hipotez, geleneksel olarak büyük ölçüde çeşitli Sami dillerinin coğrafi dağılımına ve kültürel önemine dayalıdır. Sadece gerçekliği ispatlanmış gibi Sami diller hakkındaki başvuru eserlerinde sunulduğu için dâhil edilmiştir. Gerçekte ise onu destekleyen bulgular azdır. İlk olarak Hetzron (1976) tarafından önerilen ikinci hipotez, yukarıda anlatılan türdeki ilkelere dayalıdır. Hetzron'un önerisini destekleyen morfolojik ve fonolojik yenilikler ayrıntılı bir şekilde sunulacaktır. Sami dil ailesinin yapısıyla ilgili sözcük istatistiğine dayalı yaklaşımları (örn. Rabin, 1975) tartışmayacağım. Çünkü sözcük istatistiği Sami dillerine uygulanması mümkün olmayabilecek, sözcük değişim hızı hakkındaki varsayımlara dayalıdır. Ayrıca Rabin (1975: 99-102)'i takip eden tartışmada belli olduğu gibi pratikte anlam kaymalarını ve başka bir dilden alınan sözcüklerin tanımlanmasını kapsayan pragmatik zorluklarla maluldür.

Sami Dillerinin Geleneksel Alt Gruplandırılması ve Bu Dillerin Kültürel ve Coğrafi Temelleri

El kitaplarında (örn., Bergstrasser 1983; Brockelmann 1961; Moscati 1969; Ullendorf 1970) verildiği gibi Sami dillerinin geleneksel alt gruplandırılması aşağıda gösterilmiştir:

Doğu Samice: Akadca

Batı Samice

 Kuzeybatı Samice

 Kenanice: İbrance, Fenikece, Moabca

- Aramice
- Güney Samice
- Arapça
- Güneydoğu Samice
 - Modern Güney Arapça: Cibbali/Şehri, Mehri, Harsusi, Sukutri
 - Etyo-Sebeice
 - Eski Güney Arapçası (OSA): Sebeice, Katabanice, Hadramevti, Mainice
 - Etiyopya Samicesi

Bu gruplandırma, kültürel ve coğrafik ilkelere dayalıdır (Moscati 1969:4). Yani her ne kadar bazı bölümler (örn. Doğu Samiceye karşı Batı Samice) yenilik örüntüleri tarafından destekleniyorsa da gruplandırmanın kendisi deneysel bir temele dayanarak formüle edilmemiştir. Grup adları dillerin coğrafi dağılımına göre anlaşılmalıdır. Burada yer verilmeyen iki dil vardır ki her ikisi de “yeni” dillerin keşfedilmesinden kaynaklanmaktadır. Birinci eksiklik, konumu belirsiz olan Ugaritçe’dir [İbranice ve Fenikece ile paralel olarak Kenanice (Harris, 1939) veya Kuzeybatı Samicenin doğrudan bir atası (Goetze, 1941) olabilir]. İkinci eksiklik, 1970’lerin ortalarında keşfedilen Eblaicedir. Burada sorun, dilin Proto-Batı Samiceye (veya hatta Proto-Kuzeybatı Samiceye ya da Proto-Kenaniceye) yaklaşık olarak eşit mi yoksa Akadcanın değişik bir şekli veya Proto-Samicenin üçüncü bir kolu mu olduğudur. Bu eksiklikler bizatihi geleneksel modelin eksiklikleri değil, Samice gruplandırmanın genel sorunları olduğu için aşağıda daha ayrıntısıyla anlatılacaktır.

Ortak Yeniliklere Dayanan Bir Model

Sami dil ailesinin iç yapısının araştırılması Hetzron tarafından (1972, 1973, 1975, 1975) deneysel bir temele oturtulmuştur. Hetzron, paylaşılan morfolojik yeniliklere dayalı olarak aşağıdaki gibi bir gruplandırma önermiştir. Bu gruplandırma Rodgers (1991) ve Huehnergard (1992) tarafından yapılan değişiklikleri de içermektedir.

- Doğu Samice
 - Akadca
 - Eblaice
- Batı Samice
 - Orta Samice
 - Arapça
 - Kuzeybatı Samice
 - Ugaritçe
 - Kenanice: İbranice, Fenikece, Moabca, Ammonice, El-Amarna
 - Aramice
 - Deyr Alla
 - Güney Samice
 - Doğu
 - Sukutri
 - Mehri, Harsusi, Cibbali
 - Batı
 - Eski Güney Arapça

Etiyopya Samicesi
 Kuzey Etiyopyaca: Ge'ez, Tigre, Tigrinya
 Güney Etiyopyaca
 Çapraz Güney Etiyopyaca
 Emherice, Argobba
 Harari, Doğu Gurage (Silte, Wolane, Ulbarag, Inneqor, Zway)
 Dış Güney Etiyopyaca
 n grubu:Gafat, Soddo, Goggot
 tt grubu
 Muher
 Batı Gurage
 Mäskan
 Orta/Çevre
 Orta: Ezha, Çeha, Gura
 Çevre: Gyeto, Ennemor, Endegen

Her iki modeldeki Kuzeybatı Samice de aynıdır ve ikincisindeki Güney Samice, birincisindeki Güneybatı Samiceye eşittir. Bu nedenle gruplandırmalar arasındaki başlıca fark, Hetzron'un Arapçanın Kenanice ve Aramiceye Güneydoğu Samiceden daha yakın olduğu savıdır. Hetzron'a göre Arapça, Kenanice ve Aramicenin hepsi Orta Samiceyi teşkil etmektedir. Hetzron'un metodolojisi (1972,1973) Etiyopya Samicesini Kuzey Etiyopya (Ge'ez, Tigre, Tigrinya) ve Güney Etiyopya Samicesine ayırıyor. Hetzron, Orta Samiceyi bir yanda Kenanice ile Arapça diğer yanda Aramice olmak üzere iki alt kısma ayırıyor. Bu gruplandırma ikinci modelde gösterilmiyor. Çünkü aslında Hetzron'un Arapça-Kenanice grubunu dayandığı yenilikçi şekil, yani çoğul dışı -nê/-ne fiil soneki aslında erken dönem Aramice metinlerde bulunur ve bu yüzden Orta Samiceden (Voight, 1987:10ff) veya Proto-Samiceden (Goldenberg 1977: 477; Huehnergard 1990:283) kalmış olabilir. İkinci modeldeki Orta Samice alt gruplandırması bunun yerine Huehnergard tarafından yapılan önerileri (1990, 1992, çıkacak) ve Güney Samicenin alt gruplandırması Rodgers (1991) tarafından yapılan önerileri izlemekte; Etiyopya Samicesi ise Hetzron'un önerisini (1972, 1975) izliyor.

Ana Bölümler

Doğu Samicesi

Eblaice (Ebla dili) metinlerin keşfedilmesine kadar araştırmalarda Doğu Samicenin yapısına odaklanmak için bir neden yoktu. Çünkü bu gruba dayandırılan tek dil Akadca ve Batı Samiceden geriye kalan Akadca/Doğu Samice idi. Büyük oranda onomastik malzemeye dayanarak Eblaicenin ilkin Batı Samice, belki de hatta Proto-Kenanice (Pettinato 1975) olduğu düşünüldü. Ancak bu metinlerin daha ayrıntılı analizi (1) bu dilin, Orta Samiceyi ve Kenaniceyi belirleyen yenilikler şöyle dursun Batı Samicede ortak olan yenilikleri bile sergilemediğini (2) ve Akadca ile bazı yenilikler paylaştığını açığa çıkardı. Huehnergard (1992) tarafından bildirilen bu son yenilikler -üt ile biten eril çoğul sıfatların gelişmesi ve tekil ikinci şahıs datif -kum ve -sum soneklerinin gelişmesidir. Batı Samicede bulunmayan bu özellikler Eblaice ve

Akadcanın Doğu Samice olarak sınıflandırılmasını doğruluyor. Ayrıca, Huehnergard Eblaicenin bir Akadca diyalekti olmadığını, çünkü tüm Akadca diyalektlerinde bulunan birçok değişikliğin Eblaicede bulunmadığını belirtiyor. Bunlardan biri de başlangıçtaki m ünsüzünün başka bir dudak ünsüzü içeren kelimelerde n'ye dönüşmesidir (von Sode.. 1984). Eblaicenin Akadcanın Doğu Sami kardeşlerinden biri olarak ele alınması, Eblaicenin ne Akadca ne de Batı Samice olduğunu öne süren Caplicein (1981) ve Eblaicenin en yakın akrabasının Eski Akadca olduğunu öne süren -ancak onu bir Akadca diyalekti olarak ele almayan- Gelb'in yaklaşımıyla (1977:25ff 1981:52) uyushmaktadır.

Batı Samicesi

Geçmiş Zaman olarak Sonek Çekimi (eklenmesi)

Hetzron'un (1976) Batı Samiceyi niteleyen bir özellik olarak tespit ettiği başlıca yenilik, geçmiş zaman eylemlerini gösteren *katele* şeklindeki bir sonekli çekimin (İbranicede *lomeḏ*, Arapça'da *ketebe*) gelişmesidir. Akadcanın da buna yüzeysel olarak benzeyen durum fiili yapıları vardır. Ancak hem biçimlerinin anlamı hem de fiil köklerinin yapısı önemli yönlerden Batı Samice ile farklılıklar sergiler.

Yasaklayıcı Belirteç *'al(a) 'Yapma'

Batı Samice döneminden geldiği belirlenebilen başka bir yenilik de yasaklayıcı olumsuz belirteç *'al 'yapma'dır (Faber 1991). Bu işaret, muhtemelen kalıtsal olumsuzlayıcı *'ayy ve beyan edici *'la'nın (*'la için Huehnergard 1983'e bakınız) birleşmesiyle oluşmuş olabilir. Bu negatif ilgece Arapça hariç Batı Samicede yasaklayıcı bir belirteç veya bir ana tümce olumsuzlayıcısı olarak rastlanmaktadır. Bu ikinci işlevi, bir Güney Samice yeniliği olarak ortaya çıkar. *'al yüzeysel olarak Akadca *ul'a* benzerken eski şekli *ula*, Akadca ilgecin daha ziyade Arapça'daki *vela* ile ilişkili olduğunu düşündürüyor (Faber 1991).

Orta Samice

İkincil Bir Sesletim Olarak Boğazsıllaşma

Orta Samice grubunu tanımlayan önemli yeniliklerden biri de boğazsıl bir dizi ünsüzün gelişmesidir. Bütün Sami dillerinde genellikle gırtlak basıncı ünsüzleri olarak yeniden teşkil edilen üçüncü, pekiştirilmiş bir ünsüz dizisi yani /ts t θ tl k/ vardır (Dolgopolsky 1977; Faber 1980, 1985, 1990). Etiyopya Samicesi ve Modern Güney Arapça'da bunlar gırtlak basınç durakları /s? t? k?/ iken Arapça'da ve yeni-Aramicede boğazsıl /s° t° d° θ°/ ünsüzleri ve küçük dil ünsüzü /q/'dur. Sadece yazılı kayıtlardan bilinen Sami dilleri de bu üçüncü ünsüz dizisine sahipti. Ancak gırtlak duraklı mı boğazsıl mı oldukları her zaman açık değildir. Pekiştirilmiş bir ünsüzün iki pekiştirilmiş ünsüzlü Akadca köklerde (Geers 1945) pekiştirmeli olmayan karşılığına dönüşmesi Akadcadaki

pekiştirilmiş ünsüzlerin gırtlak duraklı olduğunu (Knudson 1961, Faber 1980, 1990) ve /t/ nin İbranice *hitqattel* fiilindeki /ş/ye yakın olan /t/ ye dönüşmesi de İbranicenin zamanında boğazsıl pekiştirmeli ünsüzlere sahip olduğunu düşündürüyor (Faber 1980,1990). Dolayısıyla boğazsıl pekiştirmeli ünsüzler yalnızca Orta Samicede gözlenmekteydi.

Geçmiş Zamanda olmayan Olaylar için Geminate (Çift) Önek Eklenmesi

Hetzron'a göre (1976) Orta Samice fiil sistemindeki birkaç yenilik ile tanımlanmaktadır. Bunlardan en çok göze çarpanı ana tümcelerde geçmiş zamanda olmayan olayların temsili için yeni bir önek sisteminin gelişmesidir. Bu *yaqtulu* şekli kalıtsal yumuşatıcı kip yaqtul'a yüzeysel olarak benzer ve Etiyopya Samicesi, Güney Arapça ve Akadcada (Goldenberg 1977: 476-477; karşılaştır Blau 1978; 27 ve devamı; Voigt 1987; Cohen 1984: 73-75; Zaborski 1991: 367) muhafaza edilen, geçmiş zaman dışı kalıtsal *yaqattel* formunun yerini almıştır.

Önekli Çekimde Ünlülerin Paradigma İçi Genelleşmesi

Yeni veya eski bütün önekli çekimlerdeki önek ünlülerinin aynılaşması da şüphesiz yeni bir önekli çekim gelişmesiyle bağıntılıdır. Akadcada etken ve türemiş olmayan önek çekimlerinde görülen dört önek 'a, ta, ni ve yi'dir. Hetzron (1973) akla yatkın bir biçimde Akadcadaki bu a-i dönüşmesinin Proto-Samicedeki durumu yansıttığını öne sürüyor (karşılaştır Blau 1978: 31-32). Ancak Orta Samicede belli bir fiil kökü için var olan bütün önekler, etkenlik-edilgenlik ve İbranicede fiil gövdesinin fonolojik şekli gibi faktörlere bağlı olarak aynı ünlü harfe a veya i'ye sahiptirler. Hetzron'a göre öneke bağlı olan a-i dönüşmesi Orta Samicede fiil köküne bağlı olan a-i dönüşmesi olarak tekrar analiz edilmiştir. A ünlüsü, Arapça'da sonraları genelleştirilirken öneklerdeki a-i dönüşmesi (yaqum [yaqumu]'ya karşı yilmað) İbranicede ve görünüşe bakılırsa Ugaritçe'de korunmuştur (Segert 1984:60ff). Açık hecelerdeki vurgulu olmayan ünsüzlerin düşmesinden dolayı (yakum'a karşı yilmað) Aramicede durum daha az açıktır. Orta Sami dillerinde belli bir fiil gövdesi için bütün önekler aynı ünlüye sahipken, Arapça'nın aktif, türemiş olmayan kimi fiillerinin i öneğine sahip olduğu herhangi bir aşama geçirip geçirmediği daha muğlaktır.

Sonek Eklenen Fillerde -t-nin Genelleşmesi

Yukarıda belirtildiği gibi geçmiş kip *katele* sonekli çekim yeniliği Batı Samicesine özgüdür. Bu çekimin genel sonek şekli -(C)v(C) idi (C: ünsüz v: ünlü). 1. tekil kişi sonekinin ilk ünsüzü k iken -Akadca durum fiillerinde olduğu gibi- bütün ikinci kişi sonekleri t idi. Ancak Orta Samicede t tüm çekim paradigmasına genelleştirilmişti. Bu nedenle Arapça'da *ketebtu* 'tekil 1. şahıs' ve *ketebte* 'tekil 2. eril şahıs' vardı.

Bileşik Olumsuz Belirteç *bel'in Gelişmesi

Faber'in Samice olumsuz belirteçler araştırması (Faber 1991) sadece Orta Samicede bulunan bir dizi zarf, bağlaç ve edatlı açığa çıkarıyor. İbranice *bli* '-siz -sız', Ugaritçe/Fenikece *bl* 'değil' ve Arapça *bel* 'aksine' gibi biçimlerin etimolojisi belli değildir; ancak kalıtsal bir Afroasyatik olumsuz belirteç olan *b nin ya Proto-Samice olumsuz *la ya da onun kaynağı olan beyan edici *la ile pekiştirilmesini içeriyor gibi görünmektedirler (Faber 1991).

Kuzeybatı Samice

Huehnergard (1990, 1992, çıkacak) Orta Samicedeki ana ayrımın Arapça ile Kuzeybatı Samice arasında olduğunu söylüyor. Bu görüşün Kuzeybatı Samicesin bileşiminde bir değişikliği içermediğini, sadece dillerin onun en yakın komşularına benzediği bir değişiklik içerdiğini belirtiyor. Kuzeybatı Samicesini niteleyen başlıca iki yenilik kelime başındaki *v nin /y/ ye dönüşmesi (vav harf adı ve bağlaç v hariç) ve hem son iki ünsüz arasındaki a, hem de sonek halindeki bir çoğul belirteç ile birlikte çifte çoğul belirteci barındıran kVtl veznindeki isimlerdir (Haris 1939: 8-9; Huehnergard, çıkacak). İbranice *deyelim* 'bayraklar' (sg. *dəyəl* < *digl) ve belki Ugaritçe *resm* 'başlar' gibi çift işaretli çoğul biçimler yüzeysel olarak Arapça'daki kırık çoğullara benzeseler de nun Proto-(Batı) Samiceden (aşağıya bakınız) kalma olduğu ileri sürülebilir. Bu isimlerin zorunlu çifte çoğul belirteçler taşımaları, kalıtsal morfolojik malzemenin yenilikçi bir bileşimini teşkil eder. Yine *lkh 'almak' fiilinin / ve k'nın bitişik olduğu formlarında l'nin k'ya dönüşmesi de Kuzeybatı Samiceye özgüdür. Örneğin, İbranice *yikkah*<*yilkah 'o alacak'ta olduğu gibi (Haris 1939:9). Son olarak Huehnergard (çıkacak) olası bir Kuzeybatı Samice yenilik olarak kökün ilk harfinin ıslıklı ses olduğu fiillerin dönüşlü fiil öneki (*h*)it ile birlikte kullanıldıklarında t'nin ileri kaymasına dikkat çekiyor (ör. İbranice *hištammer*<*hit-šammer).

Kenanice

Huehnergard, Kenanicede (İbranice, Fenikece, Moabca, Ammonice ve El-Amarna Akadcasının alt katmanı) ortak olan üç yeniliği tanımlıyor. Bunlardan birincisi türemiş D ve C kökleri *limmid* ve *hilmid*'in ilk hecesindeki a nın i ye dönüşmesidir. Kenanice dilleri tekil 1. şahıs fiil uyum sonekinin -tu dan -ti ye dönüşmesini de sergiler (Haris 1939, 10). Son olarak Kenanicedeki çoğul 1. şahıs soneki -nu, bağımsız zamir *anul anahnu* 'biz' ve sonekli çekime sahip fiillerden genelleşerek akuzatif ve genitif zamir formlarına dönüşmektedir. Kenanicede meydana gelen *a nın o ya dönüşmesi de Proto-Kenaniceye özgü bir yeniliği temsil ediyor olabilir; ancak Harris (1939: 44-45) bunun ayrışmadan sonra gerçekleştiğini savunmaktadır.

Aramice

Huehnergard'ın belirttiği gibi Aramice olduğu kabul edilen yeniliklerin çoğu en eski Aramice kitabelerde gözlenmez. Bu nedenle sadece tüm Aramice dillerini tanımladıkları söylenebilecek yenilikler bulmak zordur. Huehnergard tarafından işaret edilen böyle bir yenilik, çoğul 1. şahıs soneki -na'nın genitif ve akuzatif şekillerinden bağımsız bir zamire ve sonekli çekime genelleşmesidir. Yani verili iki kalıtsal çoğul soneki -nu ve -na arasından Kenanice birini, Aramice diğerini genelleştirmiştir. Huehnergard'a göre (çıkacak) Aramice pasif N kökünün kaybolmasıyla (İbranice *nilmaḏ*) ve önceki *istegmer*'ın (Arapça *istektebe*) yerini alan yeni bir ettirgen dönüşlü fiil vezni olan *hittegmer* ile de tanımlanabilir.

Ugaritçe

1941 de Albrecht Goetze, "Ugaritçe bir Kenanice diyalekti midir?" sorusunu soran bir makale yayınladı. Goetze Ugaritçe'de bulunmayan Kenanice özelliklerin etkileyici bir listesini verse de bugün bu soru genellikle olumlu cevaplanmaktadır (örn. "Zum Kanaanaischen rechen die meisten auch das Ugaritische" (von Soden 1984:16)). Elbette bunun alternatifi Ugaritçe'nin Kenanicenin Kuzeybatı Samicedeki yenilikleri paylaşırsa da Kenanicedeki yenilikleri paylaşmayan bir kardeşi olmasıydı. İmdi Ugaritçe yukarıda özetlenen Orta Samicedeki ve Kuzeybatı Samicedeki yenilikleri gerçekten de paylaşmaktaydı. Ancak Kenanicedeki yeniliklerde durum daha karmaşıktır. Çünkü hepsi belli morfeplerdeki ses kaymalarıyla ilgilidir ve Ugaritçe ünsüz ortografisi ancak 'ayn ünsüzünün ardından gelen ünlülerin niteliğini gösterir. Bu nedenle Ugaritçe'deki tekil 1. şahıs fiil sonekinin *-tu* mu yoksa *-ti* mi olduğu açık değildir (Goetze 1941: 132) ve her ne kadar Goetze (1941: 132n.) onomastik bulgulara dayanarak birinci kişi çoğul genitif belirtecin Kenanicede olduğu gibi -nu değil, -na olduğunu savunuyorsa da herhangi bir birinci kişi çoğul zamir şeklinin -u veya -a ile bitip bitmediği açık değildir. Bununla beraber *a-na-ku* gibi çivi yazıları biçimlerinden Ugaritçe'nin o<*a dönüşümünü paylaşmadığı açıktır ve Huehnergard'a (1990: 285n.) göre *şa-li-ma* 'ödedi' gibi çivi yazıları şekillerinden Ugaritçe'nin D kökü fiillerinin ilk hecesinde *l*'ye de sahip olmadığı açıktır. Bu nedenle Ugaritçe belki de Kenanice değil, Kenanicenin bir Kuzeybatı Samice kardeşi idi.

Güney Samice

Sonek Ekleme Fiillerindeki -k- nin Genelleşmesi

Daha önce belirtildiği gibi Batı Samice sonekli fiil çekimi, *k* ve bazen *t* ile başlayan bazı soneklere sahipti. Orta Samicede *t* genelleşirken Güney Samicede *k* sonekli çekim paradigmasında genelleşmişti. Bu nedenle Etiyopya dillerinde *-ku* 'tekil 1. şahıs' ve *-ka* 'tekil eril 2. Şahıs'a dayanan sonekler vardı.

Fiil Olumsuzlaması olarak *(')al'ın Genelleşmesi

Batı Samicesini niteleyen yeniliklerden biri olarak bahsi geçen bir diğer değişiklik de yasaklayıcı *'al'ın gelişmesidir. Bu işaret Orta Samicede genellikle yasaklayıcı olarak muhafaza edilirken Güney Samicede bildirme kipinde kullanılan bir olumsuzlama belirteci olarak genelleşmiştir. Kitabelerdeki Güney Arapça metinlerde 'değil' anlamıyla ve Modern Güney Arapça'da ve Etiyopya Samicesinde fiilden önce gelen olumsuzlayıcı bir ek olarak belgelenmiştir. Etiyopya Samicesinde olumsuz ana tümcelerde fiilden sonra gelen bir -m ile birlikte görülür. Bu nedenle *'al' in bir yasaklayıcıdan cümle çapında bir olumsuzlama belirtecine dönüşmesi Güney Samicesine has bir özelliktir.

Doğu (Modern Güney Arapça)

Modern Güney Arapça'yı Güney Samicesinin geri kalanından (Etiyopya Samicesi ve Eski Güney Arapça) ayıran başlıca yenilik C(a) şeklindeki önekli belirlilik takısıdır. Burada C, {h h}den birisidir (Rodgers 1991).

Batı

Etiyopya Samicesi ile Eski Güney Arapça'dan oluşan Batı Güney Samice grubu tanımlayan, Rodgers'e (1991) göre sınırsız fiil şekilleri için sınırlı kullanımların gelişmesidir; yani mastarlar ve/veya ortaçlar, birinci fiilin sınırlı ama diğerlerinin sınırsız olduğu dizsel yapılarda kullanılırlar. Hetzron (1975: 113) sınırlı olmayan fiillerin zarf işleviyle kullanıldığı bu yapıların Etiyopya Samicesinde yaygın olarak kullanıldığını, ancak Eski Güney Arapça paralellerinde kullanılmadığını bildiriyor.

Etiyopya Samicesi

Neredeyse tüm Samice alt gruplandırma tartışmaları, sonradan Kuzey Etiyopyaca ve Güney Etiyopyacaya ayrılan tek bir Etiyopya Samicesi dalının varlığını kabul ediyorsa da böyle bir Ortak Etiyopyaca aşaması için neredeyse hiçbir dilbilimsel kanıt yoktur. Fakat Hetzron'un (1972:17,122) belirttiği gibi Kuzey ve Güney Etiyopya Samicesinde görülen değişik biçimlerin kendi aralarına ortak ve Eski ile Modern Güney Arapça'dan bağımsız bir gelişim aşamasını yansıtmadıklarına ilişkin herhangi bir kanıt da bulunmamaktadır. Hetzron (1972: 18;1975:113) 'X+söylemek' şeklindeki bileşenlerin (örn. Emherice *embi ala* = reddetmek) tüm Etiyopyaca diyalektlerine özgü Kuşitik yapının üzerine gelen Proto-Etiyopyaca bir ödünçleme alıntısını temsil ettiği savında bulunur. Yine morfolojik olarak bitmiş/geçmiş zamanda, semantik olarak ise geniş zamanda olan ve normalde sadece bitmemiş zaman ile birlikte görülen zaman ekleriyle birlikte görülen (Hetzron 1972:18;1975:113) varoluşsal fiil **hlw* (Emherice *alla*) de belki Proto-Etiyopyacadır.

Burada sunulduğu şekliyle Etiyopya Samicesinin içyapısı Hetzron'u (1972, 1975) izliyor. Etiyopya Samicesi Kuzey Etiyopya ve Güney Etiyopya olmak

üzere iki kola ayrılıyor. Hetzron, *Ge'ez, Tigre ve Tigrinya'yı* Kuzey Etiyopya olarak gruplandırmasını destekleyen hiçbir kanıt sunmuyor. Bununla birlikte, bu üç dilin hepsinde de kalıtsal Güney Samice fiil olumsuzlayıcısı 'a/'ın Samicenin başka diyalektlerinde belgelenen ama daha sınırlı bir şekilde kullanıldığı görülen (örn. İbranice 'i-x 'X-değil') 'il/ay'ın yerini aldığı görülmüştür. Hetzron, Kuzey Etiyopya 'i' sini 'e/' in fonolojik bir versiyonu olarak kabul etse de Etiyopyaca olmayan paralellerinden bahsetmez (Faber 1991). Güney Etiyopyacanın birliği hakkındaki kanıtlar daha sağlamdır ve fiil gövdelerindeki birkaç analogik değişikliğe dayanır. A tipindeki fiiller için bitmiş zamandaki *säbär*, bitmemiş zamandaki *yesäbber*'in (Ge'ez'de bulunur) *sbbarä/yesäber*'e dönüşmesi ortak bir Güney Etiyopyaca periyoduna izafe edilebilir. Bunun gibi B tipi bitmemiş zamandaki *yafettem*'de bulunan kök ünlüsü e'nin analogik olarak bitmiş zamandaki *fettama*'ya (karşılaştır Ge'ez *fässämä*) geçmesi de Güney Etiyopyacada ortak bir özelliktir.

Arapçanın Konumu

Bu bölümde özetlenen Samice gruplandırması ile ilgili iki öneri arasındaki en önemli fark Arapça'nın hangi gruba ait olduğudur. Güney (doğu) Samicesinin bir kardeşi midir, yoksa Kuzeybatı Samicenin bir Orta Samice kardeşi midir? Arapçanın sınıflandırılması ile ilgili meseleler açık bir şekilde Diem (1980) tarafından ortaya konmuştur. Arapça, hem Kuzeybatı hem de Güneydoğu Samice ile ortak özellikler taşır ve bir dizi özelliği ortak yenilikler olarak kabul edilirse diğer özelliklerinin şans faktörleri veya başka bir dilin Arapça üzerindeki yapısal etkisi olarak kabul edilmesi gerekir. Arapçanın akrabaları tartışması genellikle Arapça ile Kuzeybatı Samice arasındaki benzerlikleri teslim etmekle birlikte Arapça ile Güneydoğu Samicede görülen özelliklerin uygun bir analiz edilmesine odaklanır. Bu özellikler: (1) *p nin /f/ ye şartsız olarak dönüşmesi; (2) ilk ünlüsü uzun olan fiil köklerinin varlığı (*kâtebe*, *tekâtebe*); (3) kırık çoğullar, yani soneklemeyle değil önekleme ve/veya iç değişiklik ile oluşan çoğullar (örn. Tigre dilinde *qaber*/'aqber(t), 'kabir'. Arapça'yı Güneydoğu Samice ile birlikte gruplandırmanın savunucuları (Blau 1978; Diem 1980) bu özellikleri, bilhassa da ikinci ve üçüncü özellikleri ortak (paylaşılan) yenilikler olarak kabul ederler. Bu durumda Arapça ile Kuzeybatı Samicesin paylaştıkları özellikler yakınsamaya veya yayılmaya atfedilir. Öte yandan Arapçayı Kuzeybatı Samice ile birlikte gruplandırmanın savunucuları (Hetzron 1973, 1976; Goldenberg 1977; Huehnergard 1990, 1992, çıkacak) Arapça ile Kuzeybatı Samice arasındaki beş benzerliği (bkz. S. 8-9) ortak miras olarak kabul ederler; bu durumda Arapça ile Güneydoğu Samice arasındaki benzerlikleri Akkadça ve Kuzeybatı Samicede değiştirilen yapıların kalıntısı olarak kabul ederler.

Birinci düşüncenin savunucuları belirli çoğul isimlerde Ge'ez ile Arapça arasındaki uyuma vurgu yaparlar. Ancak Tigre, Tigrinya ve hem eski hem de yeni Kuzey Arap dilleri resme dahil edildiğinde arada görülen uyum çok daha azdır. Örneğin Beeston v.d. (1980)'deki kırk dokuz Sabice isim çoğulu muhtemelen bir 'vCCvC vezni'ni yansıtan' önekiyle oluşturur. Bunların yedisi Cibali dilinden eşasılılara sahiptir (Johnstone 1981); sadece bir tanesi (*ker* 'türbe' < kbr) düzenli bir çoğula sahiptir (*kabrin*); diğer altısı Sabice eşasılılarının aksine sadece iç değişikliklerle çoğullaştırılır ve örnekleri yoktur. İkinci düşüncenin savunucuları, daha ziyade İbranice ve Süryanicede kalıntı halinde bulunan kırk çoğul biçimlerine (örn. İbr. *רֶעֶב* 'biniciler', sg. *roxev*) dayanırlar. Bu biçimler, iç çoğullaşma stratejilerinin Kuzeybatı Sami dillerinin belgelenmiş aşamalarındakilerden daha yaygın olduğu önceki bir dil aşamasına işaret ediyor. Benzer şekilde genellikle aynı ikinci ve üçüncü ünsüze sahip olan fiillerle sınırlı *limme*δ'in bir versiyonu olarak kabul edilen İbranice *domem* fiiller biçimsel olarak Arapça'daki *ketabe* ye eşittirler. Orta Sami Arapçası tezinin savunucuları *domem* ve *limme*δ'nin birbirini tamamlayıcılığını daha sonraki bir gelişme olarak kabul ederken Güney Sami Arapçası tezinin savunucuları *domem* ve *limme*δ'in biçimsel benzerliğini tesadüfi olarak kabul ederler (Daha fazla bilgi için Fleisch 1944: 18 e bakınız).

Teşekkür

Bu bölümdeki meselelerle ilgili düşüncelerim yıllar boyunca birçok kişiden etkilenmiştir. Bahsi geçmeyenleri kıırma riskini göze alarak, Robert Hetzron, John Huehnergard ve Robert King ile Stanford Üniversitesi'ndeki LSA Yaz Enstitüsü'nün bir parçası olarak 1987'de Philip Baldi tarafından organize edilen Karşılaştırmalı Yöntem ve Yeniden Yapma Metodolojisi Çalıştayının katılımcılarına teşekkür etmek istiyorum. Herhangi bir ihmâl veya kusur elbette sadece benim sorumluluğumdadır.

Kaynakça

Beeston, A. F. L., M. A. Ghul, W. W. Milller, and J. Ryckman. 1982. *Sabaic Dictionary*. [Sebeice Sözlük] Leuven: Editions Peeters.

Bergstrasser, Gotthelf. 1983 [1923]. *Introduction to the Semitic Languages*, [Sami Dillerine Giriş²,] trans. Peter T. Daniels. Winona Lake, Ind.: Eisenbrauns.

² Gotthelf Bergsträsser, Sâmî Dilleri Tarihi, haz. Hulûsi Kılıç- Eyyüp Tanrıverdi, Anka Yay., İstanbul 2006. Bu eserle ilgili Süleyman Tülücü, kitap tanıtım yazısı kaleme almıştır. (Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, sayı: 25, Erzurum, 2006 261-272). Tülücü bu çalışmasında Sami dillere dair önemli bir literatür bilgisine de yer vermiştir.

Blau, Joshua. 1978. "Hebrew and Northwest Semitic: Reflections on the Classification of the Semitic Languages." [İbranice ve Kuzeybatı Samicesi: Sami Dillerinin Sınıflandırılması Üzerine Yansımalar] *Hebrew Annual Review* 2: 21-44.

Brockelmann, Carl. 1961 [1926]. *Grundriss der vergleichenden Grammatik der semitis-chen Sprache*. Hildesheim: Georg Olms.

Caplice, Richard. 1981. "Eblaite and Akkadian." *La lingua di Ebla*, ed. L. Cagni. Naples: Istituto Universitario Orientale. 161-164.

Cohen, David. 1984. *La Phrase nominale et l'evolution du systeme verbal en semitique*. Leuven: Editions Peeters.

Diem, Werner. 1980. "Die genealogische Stellung des Arabischen in den semitischen Sprachen: Ein eingelostes Problem der Semitistik." In *Studien aus Arabistik und Semitistik, A. Spitaler zum 70. Geburtstag*, ed. W. Diem and S. Wild. Wiesbaden: Harrassowitz. 65-85.

Dolgopolsky, Aaron. 1977. "Emphatic Consonants in Semitic." [Samicedeki Vurgulu Ünsüzler], *Israel Oriental Studies* 7: 1-13.

Faber, Alice. 1980. "Genetic Subgrouping of the Semitic Languages." [Sami Dillerinin Genetik Altgruplandırılması] Ph.D. dissertation, University of Texas.

---1985. "Akkadian Evidence for Proto-Semitic Affricates." [Proto-Samice Yarı Kapantlı Ünsüzlerin Akadca Kanıtı] *Journal of Cuneiform Studies* 37: 101-107.

---1990. "Interpretation of Orthographic Form." [Ortografik Biçimin Yorumu] *Linguistic Change and Reconstruction Methodology*, ed. P. Baldi. Berlin: Walter de Gruyter. 619-637.

---1991. "The Diachronic Relationship Between Negative and Interrogative Markers in Semitic." [Samicedeki Olumsuz ve Soru İşaretleri Arasındaki Art-süremli İlişkiler] In *Semitic Studies in Honor of Wolf Leslau*, volume 1, ed. A. S. Kaye. Wiesbaden: Harrassowitz. 411-329.

Fleisch, Henri. 1944. *Les Verbes a allongement vocalique interne en semitique*. Paris: Institut d'ethnologie.

Garbini, Giovanni. 1972. *Le lingue semitiche*. Naples: Istituto Orientale di Napoli.

Geers, F. W. 1945. "The Treatment of Emphatics in Akkadian." [Akadcada Vurguların İşlenişi] *Journal of Near Eastern Studies* 4: 65-67.

Gelb, I. J. 1977. "Thoughts about Ebla." [Ebla üzerine Düşünceler] *Syro-Mesopotamian Studies* 1: 3-28.

---1981. "Ebla and the Kish Civilization." [Ebla ve Kish Medeniyeti] In *La lingua di Ebla*, ed. L. Cagni. Naples: Istituto Universitario Orientale. 9-73.

Goetze, Albrecht. 1941. "Is Ugaritic a Canaanite Dialect?" [Ugaritçe Kenanicenin bir Dialekti midir?] *Language* 17: 127-138.

Goldenberg, Gideon. 1977. "The Semitic Languages of Ethiopia and Their Classification." [Etiyopya'nın Sami Dilleri ve Sınıflandırılmaları] *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 40: 461-507.

Greenberg, Joseph. H. 1957. "The Problem of Linguistic Subgroupings." [Linguistik Alt Gruplandırma Sorunu] *Essays in Linguistics*. Chicago: University of Chicago Press. 46-55.

Harris, Zellig S. 1939. *Development of the Canaanite Dialects*. [Kenanice Dialektlerin Gelişmesi] New Haven: American Oriental Society.

Hetzron, Robert. 1972. *Ethiopian Semitic: Studies in Classification* [Etiyopya Samicesi: Sınıflandırmadaki Çalışmalar] (Journal of Semitic Studies Monograph 2). Manchester: Manchester University Press.

---1973. "The Vocalization of Prefixes in Semitic Active and Passive Verbs." [Samice Aktif ve Pasif Fiillerin Ünlüleşmesi] *Melanges de l' Université Saint Joseph* 48: 35-48.

---1975. "Genetic Classification and Ethiopian Semitic." [Genetik Sınıflandırma ve Etiyopya Samicesi] In *Hamito-Semitic*, ed. J. and T. Bynon. The Hague: Mouton. 103-127.

---1976. "Two Principles of Genetic Reconstruction." *Lingua* 38: 89-104.

Hoenigswald, Henry M. 1960. *Language Change and Linguistic Reconstruction*. [Kuzeybatı Samice Dillerin Sınıflandırılması Üzerine Sözler] Chicago: University of Chicago Press.

Huehnergard, John. 1983. "Asseverative *la and Hypothetical *lu/law in Semitic." *Journal of the American Oriental Society* 103: 569-593.

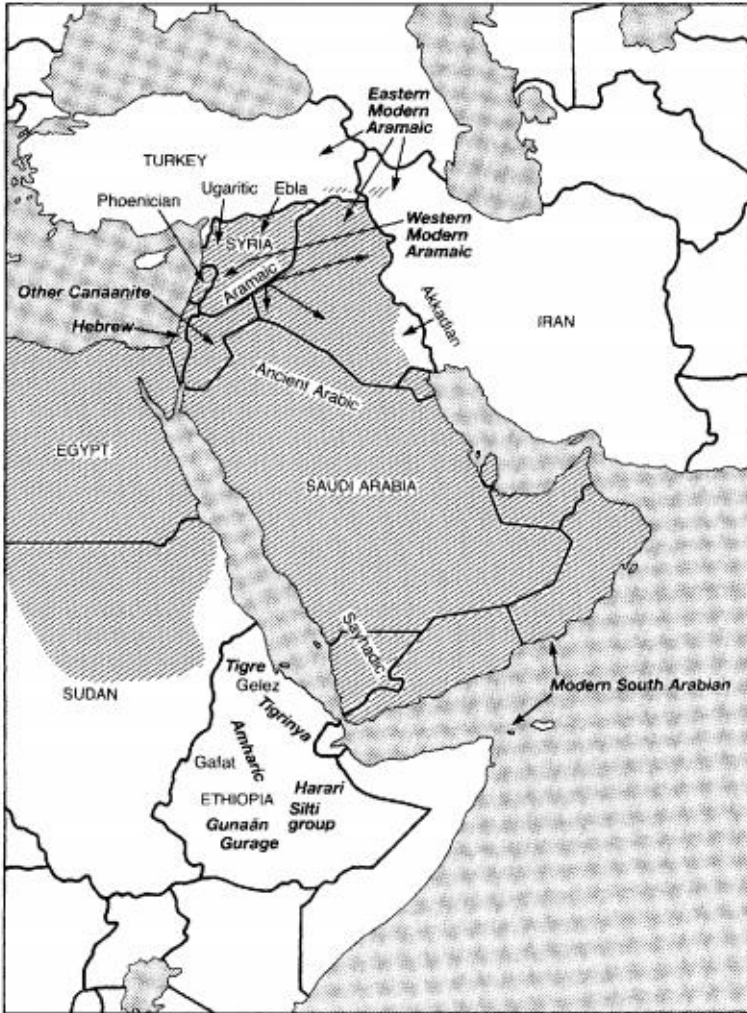
---1990. "Remarks on the Classification of the Northwest Semitic Languages." [Kuzeybatı Samice Dillerin Sınıflandırılması Üzerine Sözler] In *Deir Alia Symposium*, ed. J. Hoftijzer. Leiden: Brill. 282-293.

---1992. "Languages of the Ancient Near East." [Erken Kuzeybatı Sami Dilbilgisinde Modern Araştırmalar] *The Anchor Bible Dictionary*, volume 4.155-170.

---forthcoming. "Recent Research in Early Northwest Semitic Grammar." In *The Bible and the Ancient Near East Revisited*, ed. J. Hackett, et al. Atlanta: Scholars Press.

Johnstone, T. M. 1981. *libbali Lexicon*. Oxford: Oxford University Press.

- Knudson, E. E. 1961. "Cases of Free Variants in the Akkadian q Phoneme." *Journal of Cuneiform Studies* 15: 84-90.
- Moscato, Sabatino. 1969. *An Introduction to the Comparative Grammar of the Semitic Languages*. [Sami Dillerinin Karşılaştırmalı Dilbilgisine Giriş] Wiesbaden: Harrassowitz.
- Pettinato, Giovanni. 1975. "Testi Cuneiformi del 3. millennio in paleo-cananeo rinvenuti nella campagna 1974 a Tell Mardikh=Ebla." *Orientalia* 44: 361-374.
- Rabin, Chaim. 1975. "Lexicostatistics and the Internal Divisions of Semitic." [Leksikoistatistik ve Samicenin İç Bölümleri] In *Hamito-Semitic*, ed. J. and T. Bynon. The Hague: Mouton. 85-102.
- Rodgers, Jonathan. 1991. "The Subgrouping of the South Semitic Languages." ["Güney Sami Dillerinin Alt Gruplandırılması] In *Semitic Studies in Honor of Wolf Leslau*, volume 2, ed. A. S. Kaye. Wiesbaden: Harrassowitz. 1323-1336.
- Segert, Stanislav. 1984. *A Basic Grammar of the Ugaritic Language*. [Ugarit Dilinin Temel Bir Dilbilgisi.] Berkeley: University of California Press.
- Soden, Wolfram von. 1984. "Sprachfamilien und Einzelsprachen im Altsemitischen: Akkadisch und Eblaitisch." In *Studies in the Language of Ebla*, ed. P. Fronzaroli. Florence: Università di Firenze. 11-24.
- Ullendorff, Edward. 1970. "Comparative Semitics." [Karşılaştırmalı Samiceler] In *Current Trends in Linguistics*, volume 6: *Linguistics in South West Asia and North Africa*, ed. T. Sebeok. The Hague: Mouton. 261-273.
- Voigt, Rainer M. 1987. "The Classification of Central Semitic." [Orta Samicenin Sınıflandırılması] 1 *Journal of Semitic Studies* 32: 1-19.
- Zaborski, A. 1991. "The Position of Arabic within the Semitic Dialect Continuum." [Samice Dialekt Sürekliliği İçinde Arapçanın Konumu] In *Proceedings of the Colloquium on Arabic Grammar*, ed. K. Devenyi and T. Ivanyi. Budapest: Eotvos Lorand University. 365-375.

Arabic: Roman labelling = dead languages ***Bold italic*** labelling = living languages

For Arabic dialects see Chapter 14

For Modern South Arabian see Chapter 17

Sami Dilleri (*The Semitic Languages*, der. R. Hetzron (London: Routledge), s. ix)